

Лекції з курсу «Соціологічна думка в Україні»

Лекція 3. Соціетальна проблематика і протосоціологія Козацької доби

План

1. Соціальна специфіка козацтва.
2. Роль козацтва в житті суспільства.
3. Братства як специфічний соціальний інститут.
4. Значення Києво-Могилянської академії для розвитку вітчизняної протосоціології.

Література:

1. Андрущенко В. П., Горлач М. І. Соціологія : навч. посібник / В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. К. : «Єдинорог», 1998. 624 с.
2. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології: від античності до початку ХХ ст / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. К. : Либідь, 1993. 336 с.
3. Історія соціологічної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. В.М. Пічі [Н.В. Коваліско, В.М. Онищук, Н.М. Цимбалюк та ін.]. Львів: «Новий Світ – 2000». 2016. 687 с.
4. Історія української соціологічної думки: навчальна біографічна енциклопедія / За наук. ред. В.М. Пічі [В.М. Онищук, Ю.Ф. Пачковський, Н.М. Цимбалюк та ін.]. Львів: «Новий Світ – 2000». 2019. 334 с.
5. Соціологічна думка України: Навч. посібник / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук, М.О. Молчанов та ін. – К.: Заповіт, 1996. – 424 с.

1. Соціальна специфіка козацтва

Козак – слово тюркського походження, що позначає вільну, озброєну людину. Спочатку козаччина формувалась із різних верств населення і не була сталим утворенням. Князь **Дмитро Вишневецький (Байда)** 1550 р. заклав фортецю на **Малій Хортиці** і об'єднав розрізнені козацькі групи у військову організацію. З цього часу козацтво набирає сили і поступово перетворюється в інституцію, яка на кілька століть стане істотним чинником української історії (*козацька доба*). Польська й російська історіографія переважно негативно оцінювала козаччину. Так, польський історик **Т.Корзон** розглядав козацтво як болючий наріст на тілі Польщі й Москви, а російський історик **С.Соловйов** – як антидержавний елемент.

Основними причинами виникнення козацтва (за **М.Грушевським**) були: 1) поневолення й закріпачення українських селян; 2) запровадження уніатства; 3)

ополячення населення; 4) захоплення українських земель польськими феодалами. Безпосередніми причинами формування козацького стану на Дикому полі були причини соціально-економічні, політичні та релігійні: люди тікали в українські степи від соціального та економічного гноблення, експлуатації їх праці польськими панами, від нестерпності дедалі зростаючого утиску польської і власної шляхти, що зрадила свій народ і віру, віддала їх на поталу чужим зайдам.

Розглядаючи феномен українського козацтва як соціетальне явище, необхідно визнати його багатогранний і полі функціональний характер. Козаччину можна розглядати в таких аспектах: 1) як *верству населення певної епохи* (тобто як елемент соціальної структури); 2) як *своєрідну форму соціальної організації людей*, об'єднаних спільними цілями (*своєрідне братство*), до якого могла прилучитися кожна людина чи залишити його за своєю волею; 3) як *різновид релігійної організації*, оскільки козацтво об'єднувалося на основі православної віри і боролось за неї; 4) як *певний соціальний інститут*, котрий уособив у собі численні форми регулювання та організації суспільних відносин; 5) як *військова організація*; 6) як *складова частина тогочасного українського суспільства*.

Епоха козаччини залишила глибокий слід в народній пам'яті, істотно вплинула на менталітет нації при формуванні народних уявлень про добро, справедливість, систему цінностей. В менталітеті українця *козак* – це унікальний своєрідний соціологічний «ідеалізований об'єкт» (ідеал), вершина в ієрархії цінностей. Козацька доба в історії України починається наприкінці XV ст. в часи надзвичайно важкі для українського народу, позбавленого своєї державності, незалежності, землі, й продовжується до другої половини XVIII ст., коли була зруйнована Запорозька Січ. Епоха козаччини вплинула на всі сторони життєдіяльності українського етносу і становить цікавий об'єкт для соціологічних досліджень різноманітних процесів і явищ цього періоду української історії. Визначну роль козацтво відіграло в боротьбі проти уніатства – нової загрози, що насувалася в Україну наприкінці XVI ст.

2. Роль козацтва в житті суспільства

Становище України в XVI ст. було одним із найскладніших у її історичному розвитку. Після *Люблінської унії* (1569) Україна стає об'єктом активної експансії з

боку Польщі, котра стала міцним державним утворенням – *Річчю Посполитою*. Над Україною нависла реальна загроза – вірогідність *ополячення, асиміляції, окатоличення* й загалом *зникнення як історичної етнічної спільності*. Саме з цього часу й упродовж кількох наступних століть чітко проступає специфіка важливих історичних процесів, подій і соціальних проблем у житті українського народу, котрі відтворюються в масовій буденній свідомості, соціальних почуттях і настроях, а потім осмислюються на раціональному рівні й породжують різноманітні *ідеї, концепції, теорії, пов'язані з усвідомленням свого поневоленого становища*. Нові процеси пов'язані з самоусвідомленням українським етносом свого існування як окремого народу, осмисленням власного історичного становища та намаганням віднайти причини цього.

Завойовники, іноземні зайти для українського населення були етнічно *чужими людьми* з їх незрозумілою мовою (турки, татари та ін.), політично – представниками *ворожих держав* (Туреччина, Кримське ханство, Річ Посполита та ін.), конфесійно – носіями *чужої віри* (мусульманської, католицької), в культурно-побутовому плані були суб'єктами інших звичаїв, традицій, обрядів, психології, звичаїв і т.д. За цих умов спрацьовували споконвічно діючі механізми етноцентричного сприйняття інших етносів, тобто відомого соціологічного механізму розподілу на «Ми» й «Вони», особливо, коли «Не-Ми» («Вони») несли загрозу фізичного знищення, економічного, політичного чи культурного поневолення. Проблеми національного самоствердження, самовизначення та самоусвідомлення відігравали важливу роль у консолідації українського етносу. Внаслідок назрілих суспільних потреб в Україні виникає та інституціалізується низка нових форм суспільних об'єднань, спільнот, організацій і установ, відбувається консолідація та згуртування інтелектуальних сил на ґрунті протистояння зовнішній загрозі. На цей час припадає *становлення козаччини як провідного історичного суб'єкта, виникнення інституту братств*, котрим належала важлива роль у регулюванні суспільних відносин, створюються необхідні передумови для формування освітніх, культурних, ідеологічних закладів та організацій як необхідних умов для виконання організаційно-управлінських і виховних функцій в українському суспільстві. Соціологічна ретроспекція дає змогу

теоретично відтворити складне розмаїття системи суспільних відносин, що істотно вплинуло на подальшу долю України, викликало кризу православної церкви та її відродження, породило запеклу релігійну полеміку, привело до національно-визвольної боротьби. Ослаблення православної церкви та посилення впливу католицької в Україні призвело до проголошення на церковному соборі 1596 р. **Берестейської (Брестської) унії** (союзу) про об'єднання православної і католицької церкви та утворення **уніатської церкви**. Це викликало обурення й гнів населення України і більшості православного духовенства. Розпочалася жорстка *релігійна полеміка*. В неї були втягнуті кращі інтелектуальні сили з обох сторін, а з часом *ідеологічна боротьба виллалась у війну між прихильниками унії та православної церкви*. Вона в Україні вийшла за межі міжконфесійного конфлікту й перетворилася в національно-визвольну війну.

Епоха козаччини майже синхронно збігається з періодом зародження реформаційного руху в Україні, розвитком національної самосвідомості та іншими процесами, що інтегрально можна виразити як культурно-духовне пробудження народності після занепаду Київської держави.

3. Братства як специфічний соціальний інститут

В історії України мало досліджень, присвячених впливу європейської реформації на українське суспільство. Якщо на Заході однією з причин реформації були вимоги перекласти Біблію з латини й правити службу народною мовою, то в Україні завдяки відносному розумінню населенням церковнослов'янської мови, в основі якої лежала болгарська, ця проблема не стояла так гостро. В XVI ст. було вже кілька перекладів **Євангелія** українською мовою, серед яких найвідомішим є **Пересопницьке**, але це були видатні події культурного життя України.

Наступ уніатства викликав реакцію протидії в різних верствах українського населення. Католицька церква на територіях Польщі й Литви з утворенням Речі Посполитої почала проводити активну політику на *знищення православної церкви* «вогнем і мечем». Зубожіння православної церкви, малоосвіченість духовенства і низький рівень українських шкіл, – все це не сприяло авторитету православної церкви. *Пропаганда католицизму* відбувалася завдяки підтримці його державою,

організацією польсько-латинських шкіл. Велась *пропагандистська робота численних місіонерів з різних католицьких орденів (домініканці, францісканці, бернардинці, єзуїти)*. Все це становило реальну загрозу ополячення та католизації українців. Розпочалася боротьба за відродження православ'я як чинника, здатного зберегти цілісність українського народу.

Видатним борцем за православну віру був князь **Костянтина Острозький**, який у своєму *посланні до православних закликав виступити проти унії* і назвав ініціаторів унії (**Г.Балабан, К.Терлецький, Д.Збіруйського, Л.Пельчицький**) зрадниками. Одночасно він запропонував протестантам взяти участь у соборі проти унії. Усвідомлюючи занепад православної церкви, К. Острозький здійснює рішучі кроки для подолання цього стану. *Близько 1580 р. у своїй резиденції (м.Острог) князь відкрив Острозьку колегію, названу академією*. Це був перший вищий освітній заклад в Україні. Ректором академії був **Герасим Смотрицький**, батько знаменитого автора *«Граматики»* **Мелетія Смотрицького**.

Вищі, найбільш освічені й творчі в інтелектуальному та організаторському відношенні елементи соціальної структури українського суспільства зрадили свій народ, стали його гнобителями як економічно, так і політично та духовно.

Наприкінці XVI ст. в Україні на зміну окремим подвижникам приходять масові об'єднання – релігійні братства. **Братства** в Україні XVI-XVII ст. були своєрідними національними інститутами поневоленого чужими державами народу. Спочатку вони виникають як форми організації міських верств населення – міщан. Але з часом соціальний склад братств істотно змінюється, вони перетворюються в організацію, членами якої може бути представник будь-якого соціального стану чи групи православного українського населення. Основою таких групувань були храми, монастирі, каплиці, при яких формувалася переважна більшість братств. Основними їх функціями були релігійні та благодійні. Саме в регіонах найбільшого духовного й політико-економічного засилля Польщі виникають перші соціальні інституції типу братств, діяльність яких зосереджується на захисті православної віри, збереженні національної культури й мови, просвітницько-виховній діяльності серед українців, створенні необхідних матеріальних засобів реалізації цих.

4.Значення Києво-Могилянської академії для розвитку вітчизняної протосоціології

Петро Могила (1597-1647) – видатний діяч української церкви й культури; народився в сім'ї молдавського господаря, котрого турки незабаром позбавили влади. В 1625 р. прийняв чернецтво в Печерській Лаврі, а в 1628 р. обраний її архімандритом. Велику увагу приділяв питанням освіти, реорганізації підготовки професійних діячів православної церкви. З цією метою в 1631 р. він створює при Печерському монастирі колегію, яка наступного року була об'єднана з школою Боявленського братства, перенесена на Поділ і названа на честь її засновника **Києво-Могилянською колегією** (на початку XVIII ст. стала академією).

1633 р. Петро Могила стає *митрополитом*. На закладених ним підвалинах постала ціла культурно-історична епоха в духовному житті України, котру інколи називають «*Могилянською добою*». П.Могила свідомо й цілеспрямовано скеровував свою реформаторську діяльність на благо православної церкви та української народності. Завдяки заходам П.Могили було сформоване *нове покоління освічених духовних діячів*, які володіли сучасними науковими та богословськими знаннями й були свідомими захисниками своєї віри та культури.

Значний інтерес для *протосоціології* становлять соціально-політичні концепції **Києво-Могилянської академії**. Професор КМА **Стефан Яворський** у своїх творах відобразив події в суспільному житті України та Росії, підтримував політику Петра I щодо війська, флоту, економіки, освіти, але висловлював рішучий протест проти соціального і національного гноблення. Один із київських мислителів того часу **Феофан Прокопович** відіграв важливу роль в забезпеченні реформ Петра I та обґрунтуванні їх прогресивного характеру. Він розробив *теорію просвітницького абсолютизму* для Росії, орієнтувався на інтереси купців, мануфактурників, дворянства, а інтереси народу – ігнорує.

Реформаторська діяльність митрополита Петра Могили об'єктивно заклала й готувала ґрунт для національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького.